

MARULIĆEVA PRIVATNA PISMA:
IZBOR JEZIKA KAO SREDSTVO
DIJASTRATIJSKE I DIJAFAZIJSKE DIFERENCIJACIJE

Smiljka Malinar

UDK: 821.163.42.09 Marulić, M. - 6
821.163.42-6 : 81'27
Izvorni znanstveni rad

Smiljka Malinar
Filozofski fakultet
Z a g r e b

Ukratko ćemo se osvrnuti na neke sociolingvistički relevantne aspekte razmjerno nedavno otkrivenog fragmenta Marulićeve prozne ostavštine, koji je u prvom redu zanimljiv kao građa za Marulićevu osobnu i književnu biografiju te kao još jedan doprinos njegovoj mogućoj bibliografiji. Opsegom je to skroman korpus – obaseže oko 350 redaka *Colloquia Maruliana*; riječ je međutim o specifičnom podžanru u sklopu Marulićeve produkcije koji pripada donekle drugačijoj komunikacijskoj situaciji nego dosad poznati slični njegovi tekstovi te nam se činilo vrijednim posvetiti mu određenu pažnju. Dodatno bismo to mogli potkrijepiti (djelomično) citirajući Badalićev komentar uz poslanice Katarini Obirtića: »Već sama činjenica, da se radi o Marulićevom proznom sastavku pojačava naš interes... s razloga što je Marulićeva proza...u poredbi s bogatom latinskom ostavštinom... odviše oskudna«,¹ a u tom smislu govori i Tomasović u članku o Marulićevoj trojezičnosti.² Ukratko, kada je riječ o tako važnom i intrigantnom autoru kao što je Marulić, dragocjen je svaki dostupan trag njegova pera. Do otkrića tih spisa došlo je slučajno, zaslugom crnogorskoga znanstvenika Miloša Miloševića, koji je prilikom istraživanja u mletačkom Državnom arhivu pronašao sedam autografa Marulićevih privatnih pisama iz razdoblja između 1501.

¹ Josip B a d a l i ć, »Marulićevi hrvatski autografi u Arhivu Jugoslavenske akademije«, *Filologija*, I (1957), str. 31.

² Usp. Mirko T o m a s o v i ć, »Marulićeva trojezičnost«, *Colloquia Maruliana*, V (1992), str. 10.

i 1516. godine:³ tri su pisana talijanskim jezikom (ovdje naziv »talijanski« upotrebljavamo kao konvencionalnu oznaku dijasistema), a upućena su Splitskaninu Jerolimu Ćipiku, kanoniku katedrale sv. Duje i Marulićevu bliskome prijatelju; ostala četiri pisana su latinski i dio su dopisivanja između Marulića i mletačkoga kanonika, notara i kancelara Senata Republike, Jacopa Grasolarija:⁴ s njime je Marulić bio vezan duhovnim i intelektualnim prijateljstvom, ali ga prema svjedočanstvu pronađenih pisama osobno nije upoznao. Milošević je pisma objavio u prvom broju *Colloquia Maruliana* (1992) te ih u popratnom komentaru detaljno prikazao, podijelivši ih prema pojedinim »tematskim cjelinama«, koje su sa stajališta uključenosti sudionika u dopisivanju ovako raspoređene: književni rad, a u sklopu toga komentari i obavijesti o vlastitu književnom stvaralaštvu (u pismima obojici prijatelja) te pitanja vezana uz tiskanje pojedinih djela (u pismima Grasolariju), osobne i obiteljske vijesti (u pismima Ćipiku) te, kao poseban tematski dio, »prozna oda duhovnom prijateljstvu«⁵ (opet u pismu Grasolariju). Ova najnovija epistolarna svjedočanstva, privatne naravi, donose niz podataka koji upotpunjuju naše poznavanje Marulićeva književnoga djelovanja. Potvrđuju obavijesti Marulićeva nakladnika Franciscusa Lucensis i Marulićeva biografa Natalisa o njegovu latinskome proznom djelu naslovljenom *De imitatione Christi*, podupiru Natalisovu bilješku o Marulićevu autorstvu latinske biografije sv. Jeronima, *Vita Beati Hieronimi* — stvarna je potvrda uslijedila 1994, kada je Darko Novaković pronašao tekst u londonskoj British Library⁶ — i otkrivaju postojanje jednoga dotad nepoznatoga i neidentificiranoga Marulićeva spisa, točnije, povijesno-filozofske rasprave, na talijanskom jeziku. Istomu jeziku pripada i stanovit broj soneta koje Marulić prilazi trećem pismu Jeronimu Ćipiku, od kojih je nekoliko napisao tražeći utjehu i smirenje u možda najtežim trenucima svoga života o kojima piše prijatelju. Time, kako napominje Milošević, »onaj jasni i dobro uočeni polilingvizam Marulića... stječe nove, čvrste dokaze i za talijanski jezik«.⁷ Milošević upozorava na značenje termina Marulićeva metajezika: »sermon vulgare« = 'talijanski jezik' i »lingua schiava« = 'hrvatski jezik'.⁸ Sintagma »lingua schiava« zanima ga kao sastavni dio izričaja u kojemu analogija između Dantea i Marulića, što je zaokupljala niz proučavatelja splitskoga pjesnika, dobiva izravnu potvrdu iz samoga njegova pera: »... direte che anchora la lingua schiava ha el suo Dante« (u pismu Jerolimu Ćipiku, kojim najavljuje *Juditu*).⁹ Nasuprot tomu, prva navedena sintagma i implikacije teksta koji slijedi u odnosu na socijalne

³ Usp. Miloš Milošević, »Sedam nepoznatih pisama Marka Marulića«, *Colloquia Maruliana*, I (1992), str. 5-32.

⁴ Usp. Marko Marulić, »Sedam pisama«, *Ibid.*, str. 33-54 (prev. Miloš Milošević i Branimir Glavičić).

⁵ Miloš Milošević, *op. cit.*, str. 20.

⁶ Usp. Darko Novaković, »Novi Marulić: *Vita diui Hieronymi* (British Library Ms. Add. 18. 029)«, *Colloquia Maruliana*, III (1994), str. 5-66.

⁷ *Op. cit.*, str. 15.

⁸ *Ibid.*, str. 10-11 i 22.

⁹ *Ibid.*, str. 36. U istom pasusu Marulić upotrebljava i naziv »lingua nostra materna«.

i funkcionalne parametre komunikacijskog čina — »... scritto è in sermon vulgare, acìò chadauno possa intender« — promakli su njegovoj pozornosti (premda bi se i njome moglo motivirati Marulićevo uspoređivanje s Danteom). Marulićevo objašnjenje odnosi se na izbor jezika u njegovoj dosad nepronađenoj povijesno-filozofskoj raspravi nepoznata naslova. Prisjetimo li se očitovanja istoga reda iz predgovora *Judite* i uzmemo li u obzir žanrovsku podjelu u sklopu Marulićeve dvojezične, hrvatsko-latinske, prakse, zaključit ćemo da i ovi, privatni, spisi i posredno i neposredno aktualiziraju pitanje izbora jezika i njegova koreliranja s pojedinim segmentima dijastratijske i dijafazijske osi. Dijastratijsko polazište razmatra sociokulturne komponente jezične komunikacije: u igri su varijable koje se tiču društvenog identiteta sudionika;¹⁰ dijafazijski relevantne sastavnice jesu one vezane uz funkcionalno-kontekstualne, odnosno situacijske datosti.

Fragmenti Marulićeve korespondencije koje je pronašao Milošević svojim formalnim i komunikacijskim obilježjima pridružuju se onom segmentu dosad poznatoga Marulićeva korpusa kojemu sa stajališta genološke klasifikacije pripada oznaka »epistolarni ili poslanički žanr«. Tom se vrstom Marulićevih tekstova bave dvije studije objavljene u zborniku *Dani Hvarskog kazališta*, br. XV,¹¹ jedna — »Marulićeve posvete«¹² — potječe iz pera srpske kroatistice Zlate Bojović, druga — »Marko Marulić u epistolografiji«¹³ — doprinos je osječkoga proučavatelja hrvatske književnosti Stanislava Marijanovića. Zlata Bojović razmatra samo poslanice–posvete uz Marulićeva važna latinska djela (naslovljene Jerolimu Ćipiku, Tomi Nigeru, Dominiku Papaliću, Francescu di Consortiju Lucensisu, Augustinu Muli, Domenicu Grimaniju)¹⁴ i posvetu *Judite* (upućenu Dujmu Balistriliću). Biografska utemeljenost, obraćanje personaliziranom destinataru, na pozadini nefikcionalnog univerzuma i osobno dostupnog i doživljenog iskustva, što je u nekima od spomenutih tekstova okvir i podloga za moralističko-doktrinarna i književno-poetička razmatranja, jedno je od temeljnih konstitutivnih obilježja epistolarnog žanra, pa stoga i zajednička Marulićevoj privatnoj korespondenciji, upućenoj samo jednomu sugovorniku, i poruka koje su posredovanjem pojedinačnog adresata podastrte na uvid široj javnosti. U tom smislu o odlikama spomenutih tekstova govori Z. Bojović: »Važnost ovih posveta nije samo u

¹⁰ Kao što su klasna pripadnost, etnicitet, rodna pripadnost, dob. V. o tome G. B e - r u t t o, *Fondamenti di sociolinguistica*, Bari 2000, str. 147-149, *passim*.

¹¹ Split 1989.

¹² *Ibid.*, str. 34-46.

¹³ *Ibid.*, str. 237-252.

¹⁴ Riječ je poslanicama uz sljedeće tekstove (navodimo ih redom koji odgovara redosljedu njihovih naslovnika): *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum*, *Dialogus de Hercule e chisticolis superato*, *Quinquaginta parabolae* (oba posljednja teksta posvećena su Tomi Nigeru), *In epigrammata priscorum commentarius*, *Evangelistarium*, *De humilitate et Gloria Christi, Davidias*. Autorica ne razmatra druge dvije poslanice Dominiku Papaliću (*Marcus Marulus Dominico Papali salutem* uz prijevod *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta*, odnosno uz *Inscriptiones Salonitanae antiquae, collectae et illustratae per Marcum Marulum* i posvetu Jeronimu Papaliću uz prijevod Petrarkine kancone *Vergine bella*, važnu zbog opaski o naravi prevoditeljskoga posla.

njihovom književnoistorijskom, književnoteorijskom i kulturnoistorijskom značaju, ona je i u njihovoj svojevrsnoj autentičnosti. One su najbogatiji izvor piščevog govora u prvom licu, nezaklonjenog junacima, idejama i pesničkim rečima, najvažnije mesto biografskih prepoznavanja.¹⁵ Navodeći kao relevantne pripadnost odgovarajućoj sferi kontaktnosti (koja uspostavlja jednak komunikacijski odnos kao u prethodno navedenim tekstovima – izravnim autorovim obraćanjem odsutnom sugovorniku) i »oznaku biografičnosti«,¹⁶ Marijanović najavljuje nadilaženje klasifikacija i metoda renesansne epistolografije (od koje, na tragu tradicije, implicitno polazi i Zlata Bojović).¹⁷ Iznova osmišljen i razvrstan Marulićev »korpus epistolografije zasnovan je na 54 komunikacijska teksta«,¹⁸ obuhvaćajući sve proizvode Marulićeva pera koje odlikuju verbalni signali konativne funkcije, odnosno sve tekstove oblikovane s komunikacijskoga stajališta pošiljatelja poruke upućene prema pojedinačnom adresatu, a to znači opremljene morfosintaktičkim oznakama prvog i drugog lica, stoga i one koji u formalnom pogledu – jer ne sadrže početnu i završnu pozdravnu formulu i nisu pisani prozom¹⁹ – nisu sukladni definiciji i egzemplifikaciji poslanice što ih sadrže onodobni epistolografski priručnici.²⁰ (Unutar toga sveobuhvatnog epistolarnog korpusa skupinu kojom se bavi Zlata Bojović Marijanović razvrstava kao »Marulićeve posvetne poslanice u prozi«.)²¹ Osvrćući se na »generička obilježja epistolarnog žanra«, isti autor navodi kako su (uz još neka obilježja) »poslanice bitno određene mogućnošću otkrivanja i izvanknjiževnih elemenata obuhvatnije 'makrostrukture' (pored sadržane konstante biografičnosti): povijesnom zbiljom i ambijentalnošću,... socio-kulturnom relacijom, vanjskim poticajima izravno vezanima uz njihov

¹⁵ Zlata Bojović *op. cit.*, str. 45.

¹⁶ Stanislav Marijanović, *op. cit.*, str. 237.

¹⁷ Marijanović odaje priznanje renesansnoj epistolografiji zbog njezinih »ideoloških zasluga« (osobito na str. 239), ali joj pretpostavlja širok interdisciplinarni pristup kakav potiče i promovira »moderna sociologija književnosti« (str. 238) kao najprimjereniji potrebi rješavanja pitanja književnopovijesnog razvitka hrvatske književnosti. Ocjena o tome koliko od autora predložena razvrstavanja pridonose tako široko postavljenu cilju, ostaje izvan problemskoga dosega i područja istraživanja našeg rada. Suprotan Marijanovićevu ekstenzivnom shvaćanju epistolografskoga žanra jest stav Gorane Stepanić, koja u izlaganju »Retorika Marulićevih epistolarnih tekstova«, pročitanome na Marulićevim danima 2003. (Split, 23 - 28. travnja) uzima u obzir samo one tekstove koji ispunjavaju zahtjeve humanističke definicije pisma (kakve sadrže, na primjer, epistolografski priručnici Erazma Roterdamskog i Tome Nigera). Marulićevu epistolografskom korpusu po tom kriteriju pripada jedanaest privatnih pisama (upućenih Jerolimu Čipiku, Jacopu Grasolariju i Katarini Obirtića) i otprilike isto toliko javnih (pismo papi Hadrijanu VI. i poslanice-posvete o kojima je prethodno bila riječ). Usp. Gorana Stepanić, »Retorika Marulićevih epistolarnih tekstova«, sažetak izlaganja, *Marulićevi dani 2003, Znanstveni, književni i izdavački program*, Split, travanj 2002, str. 20 (v. cjelovit tekst u ovom svesku *Colloquia Maruliana*).

¹⁸ Stanislav Marijanović, *op. cit.*, str. 240.

¹⁹ Marijanović ih navodi pod naslovom: »Marulićevo latinsko epistolarno pjesništvo«. Usp. *op. cit.*, str. 243-244.

²⁰ Usp. bilješku 16.

²¹ *Op. cit.*, str. 245-246.

nastanak, individualnom piščevom sviješću... i psihologijom pisca,... uzastopnom komunikacijom...«. ²² Možemo nagađati je li ga istodobna nazočnost i znatnija gustoća distribucije upravo tih elemenata potakla na to da u sklopu ukupnoga, od njega određenog, Marulićeva epistolarnoga korpusa izdvoji skupinu pisama »s kodom biografičnosti« kojoj pripisuje četiri teksta. ²³ Pritom je, očito, za njega »biografičnost« u isto vrijeme »konstanta« žanra i specifična odlika skupine tekstova u okviru žanra. U klasifikacijskom dijelu Marijanović nigdje ne okuplja tekstove s takvom oznakom, ²⁴ a termin »biografičnost«, kako ga on rabi, bez približeg određenja ne može poslužiti kao putokaz. Biografičnost u smislu iznošenja pojedinosti iz osobne svakodnevice i iskustva ograničena dosezima vlastita neposrednog spoznavanja i djelovanja (što se može smatrati odrednicom biografičnosti »u užem smislu«), odlika je i pisama Jerolimu Ćipiku i poruka upućenih Jacopu Grasolariju, koja i formom odgovaraju definiciji epistole. Njihov je komunikacijski doseg ograničen na jednoga primatelja, bez pozadinske nazočnosti širega čitateljskog kruga kao u slučaju poslanica koje prate doktrinarno-moralističke i književne tekstove. Pripadaju, dakle, skupini Marulićevih privatnih pisama, zajedno s poslanicama Katarini Obirčića, s kojima dijele sva tri navedena svojstva. ²⁵ Podudarnost ipak nije potpuna, osobito kada je riječ o trećoj karakteristici. U sačuvanim fragmentima pisama Katarini Obirčića privatne biografske okolnosti, koje se očituju i u prisnim, neposrednim pojedinostima kao što je Marulićeva briga za zdravlje Jeronime i Dobrice, dviju samostanskih sudružica njegove sestre Bire, nadiđene su širenjem biografskog ishodišta na sveobuhvatni plan općih moralnih i vjerskih zasada. Uz to, izravno se obraćajući »kaluđerici reda svetoga Benedeta« Katarini, Marulić joj ujedno namjenjuje ulogu posrednice i prenositeljice njegovih po(r)uka ostalim redovnicama. Na to upućuje niz formulacija i u prvom i u drugom pismu: »A sada te molim, ako u ovom govoren'ju momu ćutiš kogodi utišen'je nemoći tvoje, da se ni ti ne kratiš utišiti sestre tvoje... Gospodin Bog budi utišen'je obiju njih i svih vas«, »Ne dim to da bih nič posumnjio da vi sumnjate, ke u dne i u noći hvalite Isukarsta i viru njegovu...«. ²⁶ Stoga poslanice Katarini Obirčića odlikuje prepoznatljiva i dosljedna stilizacija, po uzoru na arhetipske predstavnike pripadne vrste: tekstualno ustrojstvo slijedi primjer poslanica svetoga Jeronima ²⁷ i propovijedi svetog Augustina,

²² *Ibid.*, str. 241.

²³ Usp. *ibid.*, str. 240.

²⁴ U Marijanovićevu klasifikacijskom popisu oznakom »Marulićeva pisma i agitatio-actualis poslanice« (usp. *op. cit.*, str. 246-247) izdvojena su četiri teksta na koje je »kod biografičnosti« primjenjiv jednako kao na neke druge, drugačije razvrstane i obilježene tekstove.

²⁵ Usp. i referiranje na stavove Gorane Stepanić iznesene u bilješci 16.

²⁶ Usp. »Poslanice Katarini Obirčića« u Marko M a r u l i ć, *Duhom do zvijezda*, prir. Bratislav L u č i n, Zagreb 2001, str. 478-479 i 485.

²⁷ Druga poslanica napisana je kao uzdarje za primljene darove (antidoron), slično epistoli XXXI. sv. Jeronima redovnici Eustohiji. Usp. Sveti J e r o n i m, *Izabrane poslanice*, prev. Ivan M a r k o v i ć i Mate K r i ž m a n, Zagreb 1990, str. 65-66.

sintaksa – i posredništvom niza sukcesivnih i izravnije dostupnih primjera, među koje pripadaju i spomenuta dvojica auktora i kompleks domaće prozne tradicije, čiji se lekcionarski odvjetak izravno prepliće s proznim tkanjem poslanica – oponaša svetopisamske uzore.²⁸

Šira komunikacijska usmjerenost, koja karakterizira taj korpus, pluralni recipijent zaklonjen iza neposrednoga pojedinačnog adresata²⁹ izostaje iz dopisivanja s Čipikom i Grasolarijem, gdje su svi elementi poruke, pa i oni neosobni ili samo neizravno biografski, podređeni izravnoj, osobnoj komunikaciji, ograničenoj na dijalog dvojice sugovornika. S tematskoga stajališta pisma dvojici prijatelja ne tvore cjelovit i homogen diskurs: privatne i obiteljske vijesti, razmatranja potaknuta aktualnim zbivanjima rezervirani su za pisma Jerolimu Čipiku pisana talijanskim jezikom. I vijesti o Marulićevu književnom radu i dostignućima upletene su u njegovu privatnu priču.³⁰ Uz ostalo, upravo ga neusiljenost u saobraćanju s Čipikom – što sam ističe (»Troppo presumere me fa baldanza che ho con vui«) – oslobađa prisile toposa skromnosti, maske kojom se prikriva u svojim javnim poslanicama i u dopisivanju s Grasolarijem te navodi na zadivljen uzvik pred vlastitim djelom: »Conposta è more poetico, venite et vedetila, direte che anchora la lengua schiava ha el suo Dante«.³¹ Pojedine okolnosti vezane uz proces tiskanja Marulićevih djela – a za što je brigu i ovlasti bio preuzeo Grasolari – glavna su tema triju od četiriju (dosad poznatih) pisama upućenih tom korespondentu. Obavijesti o pojedinim tekstovima, autorske dileme, opaske o stilu ili doktrinalnoj podobnosti, pa i spominjanje obiteljskih prilika i brata, ishode iz ovoga središnjeg tematskog sklopa. U adresi svih triju pisama Grasolariju ponavlja se formulacija »Jacobò Grassolario, domino meo«, primjereno Marulićevu položaju u odnosu na naslovnika. Adresa »... Iacobo Grasolario, uiro uirtute ac eruditione pređito, mei amantissimo mihique charissimo«³² u jedinom pismu koje se ne bavi književnim i »poslovnim« temama, nego odlikama prave kršćanske ljubavi i prijateljstva, nije samo odraz konvencije ili izraz hiperbolične kurtoznosti, nego

²⁸ Ovaj odviše sažet i shematični »prikaz« može se nadopuniti konzultiranjem stranica koje se odnose na analizu sintaktičkog ustrojstva poslanica Katarini Obirića u radu Smiljka M a l i n a r »Marulićeva hrvatska proza«, objavljen u *Colloquia Maruliana XI* (2002.), str. 269-322, i u knjizi *Od Marulića do Marina*, Zagreb 2002, str. 121-141. Za odnos prema hrvatskoj proznoj tradiciji usp. *ibid.*, str. 138-140. Afinitete između *Od naslidovan'ja Isukrstova* i *Lekcionara* Bernardina Splićanina na materiji svetopisamskih citata istražuje Mirko Tomasović u članku »Marko Marulić i *Lekcionar* fra Bernardina Splićanina Drvodilića«, *Colloquia Maruliana XI* (2002.), str. 323-331.

²⁹ Prema određenju na koje se poziva Gorana Stepanić ta su pisma sastavljena radi koristi ne samo privatne nego i javne. Usp. *op. cit.*

³⁰ U najosobnijem, najintimnijem smislu to vrijedi za sonete: »Et chosì ogni chosa ho portato in patientia, chome anche ho descritto in sonetti, di qual, perché credo haverete qualche piacer ve li mando, insieme con certi altri, li qual ho fatti, non sapendo altramenti aleviarmi el fastidio che patisco.« Marko Marulić, *op. cit.* 1992, str. 42.

³¹ *Ibid.*, str. 36.

³² Marko M a r u l i ć, *op. cit.*, str. 46. Prethodno navedene adrese nalaze se na str. 48-49 i 52.

potvrda duhovnoga i intelektualnoga *sodaliciuma* kojemu Marulić posvećuje uvodne ulomke svoga pisma,³³ a u koji je bio uključen i Jerolim Ćipiko. Jacopo Grasolari ipak je nešto udaljeniji – Venecija je grad njegova stalnoga boravka – i većega društvenog ugleda i položaja nego druga dvojica prijatelja: uz ostalo, obnašao je i niz važnih funkcija u crkvenim i upravnim strukturama Serenissime. U pismima je stoga Marulić upotrijebio latinski jezik kao jezik odnosa koji uključuje dijatopijsku i dijastratijsku razliku između pošiljatelja i primatelja, primjeren obraćanju društveno nadređenom sugovorniku kojemu je na osobnom planu dugovao zahvalnost zbog učinjenih usluga (i kojega, uz to, nije nikad osobno upoznao). U skladu s time i njihovo prijateljstvo ostvaruje se i legitimira – na Grasolarijev poticaj – temeljem duhovnih i doktrinalnih interesa, »zajedničkog gajenja istinite i iskrene ljubavi prema Bogu«.³⁴ Stoga u odgovoru Grasolariju Marulić o pravome prijateljstvu raspravlja u okvirima teološki utemeljenoga shvaćanja toga pojma, osporavajući svjetovnu ljubav, pri čemu je potpuno isključen (dijelom možda i zbog neostvarena osobna kontakta) svaki udio osobnoga sviđanja i privatnog afiniteta. U skladu s »povišenom razinom komunikacije« razmišljanja »o današnjoj ljudskoj pokvarenosti koja se razmahala do krajnosti«³⁵ ne povezuju se s aktualnim povijesnim događajima i društvenim prilikama kao u pismu Ćipiku, nego potiču na pitanja o najsudbinskijim doktrinarnim temama, o dolasku Antikrista i o posljednjem sudu. Autorova komunikacijska intencionalnost i »izbor teme« te dijelom i jezični medij određuju i prevladavajuća formalna i konstrukcijska obilježja dvaju korpusa ili, bolje rečeno, pojedinih njihovih segmenata. Između dvije skupine pisama ni s formalnoga stajališta ne može se povući jasna granica, jer meditativno-moralistički pasusi i njima pripadni izražajni armamentarij dio su i jednoga i drugoga, kao i usredotočenost na određene, recepcijske i tehničke, aspekte književne djelatnosti. Ulomci prvoga tipa na razini *verborum* i na razini *sententiarum* primjenjuju u sklopu kršćanske izražajne tradicije potvrđenu oblikovnu recepturu koja, valorizirajući poetsku funkciju jezika, usmjerenost na označitelja - podređeno cilju što djelotvornijeg utjecaja na čitateljeve apercepcijske sposobnosti te posljedično tome i što uspješnijeg ucjepljivanja kršćanskih svjetonazornih i etičkih načela – aktivira sugestivne potencijale ponavljanja i *variatio*³⁶ posredstvom figura kao što su *enumeratio* i *gradatio*, *homeoteleuton*,

³³ »Multa de me Tibi Hieronymus meus atque idem Tuus. Sed ita ille de me sentit, quantum ex Tua epistola ad me missa conicio, ut qui uehementer amat. Atque usu quidem uenit, ut talium laudatio maior uero sit. Tu me tanti esse existimas, quanti ipse sibi persuasum habet. Proinde et amare cepisti et optas redamari. Qua in re fateris profecto, qualis uir ipse sis, qui optimi cuiusque te studiosissimum ostendas.« *Op. cit.* 1992, str. 44.

³⁴ Citat je preuzet iz prijevoda Branimira G l a v i č i ć a, *ibid.* str. 45. U izvorniku: » ... communis uere, sincereque in Deum pietatis cultus.« *Ibid.*, str. 44

³⁵ *Ibid.*, str. 47.

³⁶ Njih je uspješan propovjednik, kao sv. Augustin, bio itekako svjestan. Usp. Chr. M o h r m a n n, »Saint Augustin prédicateur«, u knjizi *Études sur le latin des chrétiens*, Roma 1960, str. 400.

homoeptoton te *antitheton*, uz često izokolonski oblikovane periode i asindetsku vezu među rečenicama (slijedom svetopisamskih modela i njihovih derivata).³⁷ Jednako je motivirano i izražavanje namjere suprotnim veznikom »nego« sklopljenim rečeničnim nizom, pri čemu zaniijekana rečenica dolazi u položaj apodoze. Auktoritarno podrijetlo takve konstrukcije posvjedočuje i citat iz *Job*, 1, 21, koji je Marulić unio u svoj talijanski tekst, a koji ćemo nešto niže reproducirati.³⁸ Primjena načela *auctoritas*, konstitutivnoga didaktički usmjerenom diskursu,³⁹ očituje se i kao postupak izgradnje teksta upletanjem citata istoga podrijetla, uz poneki preuzet iz rimske pjesničke tradicije.

»Et hoc est donum Dei altissimi, al qual rendo gratie che molto menor son li soi flagelli verso noi de quel che merita li peccati nostri. Misericordiosamente ne castiga, non per farne male, ma per salvarne in eternum«, »Chosì è intravenuto, chosì è stata la volonta di Dio, sit nomen domini benedictum. Lui li havea dati, lui li ha tolti, quando a lui ha piazuto«, »D'ogni cosa rendo gratie alla Maestà soa, essendo certo che tutte le adversità che ne manda, le manda a fin del ben nostro, azio chastigati se emendemo, emendati diventemo degni de quella eternal salute e beatitudine a nui preparata a constitutione mundi«. ⁴⁰

»Etenim, semper amant qui sempiterna iugiter meditantur. Non carnis dilectionem nobis insinuat, sed spiritus, non corporem, sed animarum«, »Non quia Filius quicquam minus sciat Patre, cum Pater et Filius unum sint, sed Pater scit, quia Filio communicat, et Filius nescit, quia nemini reuelat. Signa tamen p̄cessura Iudicium commemorantur in Euangelio, que, partim euenisse credimus, partem euentura expectamus. Bella sequiunt, pestilentie, grassantur, fames p̄munt«, »Nobis interim expedit non plus sapere quam oportet sapere. Arcanum Dei, quod latet, latere sinamus. Iudicium autem ei semper timeamus«, »Licet post multa annorum milia uenturus sit, mors tamen procul a nobis esse non potest; etiamsi ultimam inuasura est senectam, properat, currit, uolat, in ianuis est.« ⁴¹

Vidljiva je sličnost s prozom *Od naslidovan'ja Isukarstova*⁴² i s fragmentima poslanica Katarini Obirtića, u odnosu na koje bilježimo i jedan primjer autocitatnosti. Riječ je o posljednjoj rečenici iz netom navedenih primjera »etiamsi

³⁷ Terminologija i klasifikacija temelje se na H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München 1960, str. 310-374 i 389-398 *passim*.

³⁸ Riječ je o sljedećoj rečenici: »Non vult Dominus mortem peccatoris, sed ut convertatur et vivat«.

³⁹ Bez obzira na specifičnu žanrovsku pripadnost, osnovno polazište Marulićevih tekstova, pretpostavljeno ili proklamirano, izraženo je ovim riječima iz predgovora *Evangelistara*: »Cum enim nihil in homine laudabilius virtute sit, nihil vitio detestabilius, quid ea doctrina magis egregium magisque amplectendum videri debet, quę hominem ipsum instruit ac erudit, qua ratione et a malicia declinet et studeat probitati?« Marko M a r u l i ć, *Evangelistar – Euangelistarium*, prir. i prev. Branimir G l a v i ć i ć, Split 1985, str. 413.

⁴⁰ Marko M a r u l i ć, *op. cit.* 1992, str. 94-98.

⁴¹ *Ibid.*, str. 44.

⁴² U pismima na latinskom s latinskim predloškom tog teksta.

ultimam inuasura est senectam, properat, currit, uolat, in ianuis est«⁴³ – »Vrime biži, dni harlo mimohode, smart se približa, jur je na vratih, klapje i govori nam«,⁴⁴ koja, bez obzira na eventualni neposredni Marulićev predložak,⁴⁵ varira jedan od najkarakterističnijih motiva iz inventara srednovjekovnog ideološkog kompleksa *contemptus mundi*.⁴⁶

Većim manevarskim prostorom Marulić raspolaže progovarajući o ovozemaljskim temama osobnim, povijesnim ili pak književnim i »poslovnim«, koje ne prizivlju automatski tako precizno kodificirane i usustavljene formalne modele. Mogli smo primijetiti da su već i meditativno-moralistički ulomci u pismima Jerolimu Ćipiku oblikovani nešto slabijim retoričkim intenzitetom nego što je to bilo u prvom pismu Grasolariju. Na njih kao da se proteže suzdržanost i funkcionalnost »kroničarskih« i autobiografskih ulomaka, koji i jesu povod njihova uključivanja u tkivo teksta i u odnosu na koje nastupaju u ulozi usmjeravatelja i neutralizatora emotivne tenzije – u drugom pismu Ćipiku, u kojem javlja o smrti drugoga brata, dvadeset tri dana nakon što je izgubio prvoga, zauzimaju čak dvije trećine teksta. Raspoređeni su kao cezura, smjena i smirenje, kao protuteža hiperboličkim razmjerima Marulićeve osobne i obiteljske tragedije, kao brana mogućoj provali odgovarajućih osjećaja i njihovoj potencijalnoj subverzivnosti. Oni su dokaz Marulićeve »lojalnosti«, podvrgavanja božanskim naumom određenom poretku te svojevrsni »topos utješna govorenja«. Istodobno, dijelove »retoričke opreme« moralističkih i transcendenciji okrenutih ulomaka nalazimo i izvan njihova primarnoga i pripadnoga sjedišta, kao posebno jake signale pragmatičke funkcije diskursa, na primjer: »Et quanto io indicar posso, veramente crede esser chosi, et che così serà chome in esso se contien«,⁴⁷ predstavljajući povijesno-moralističko djelo namijenjeno svjetovnim vladarima; »Nihil enim in vita tam cupide cupio, quam ut quis de hoc sancto, cuius ego studiosissimus sum, aliquid scribat pro dignitate, quod me fateor nequaquam assecutum«,⁴⁸ najavljujući životopis svetoga Jeronima.

Stilizacija i konstrukcijske odlike pisama Ćipiku, u ulomcima kojih cijeli prostor nije ispunjen izravnim referiranjem na transcendenciju, odražavaju razinu neprisiljene i istodobno kultivirane komunikacije. »Spontaniji« tipovi izričaja nisu ograničeni na razgovor o obiteljskim nedaćama, a prisutni su u mjeri u kojoj to

⁴³ Marko Marulić, *op. cit.* 1992, str. 46.

⁴⁴ Marko Marulić, *op. cit.* 2001, str. 479.

⁴⁵ Da je riječ o toposu kojim se Marulić prigodno poslužio potvrđuje i bliskost sintagme »in ianuis est« s *Matth.* 24, 33 (»ita et vos cum videritis haec omnia scitote quia prope est in ianuis«) i prisutnost istim leksemima stupnjevanog izričaja u traktatu *Musurgia Rhythmica* Aloysiusa Kirchera (1660): »Maxima dormit, longa cubat, brevis sedet, semibrevis ambulat. Minima properat, semiminima currit, chroma volat, semichroma evolat, bischroma evanescit.« Zahvaljujem kolegi Darku Novakoviću na ovom podatku.

⁴⁶ U tekstu toj rečenici slijedi citat iz Vergilija: »Breue enim et irreparabile tempus omnibus est uite«. *Aen.*, 10, 467-468.

⁴⁷ Marko Marulić, *op. cit.* 1992, str. 34.

⁴⁸ *Ibid.*, str. 50.

omogućuje apriorno konvencionalni karakter kontakta i Marulićev habitus obrazovana čovjeka koji se obraća isto takvom sugovorniku. U okviru prevladavajućega hipotaktičkog ustrojstva, gdje se rečenice različita stupnja složenosti i hijerarhijske protežnosti (pri čemu dominira prosjek od dva do tri stupnja subordinacije) izmjenjuju ovisno o semantičkim i pragmatičkim faktorima, ali i o Marulićevu osjećaju za ritam teksta (svakako akulturacijski potaknutom), koji teži kompenzatornom rasporedu duljih i kraćih sintaktičkih cjelina – između složenih, simetrično konstruiranih i u svim sastavnicama kontroliranih perioda poput »Novamente qui, in le parte de Croatia, chome za avanti havete intexo, essendo adunati cinquecento chavalli ungari et chroatti e stradioti, tutti valentissimi homini e ben armati, furono rutti e frachassati da trecento Turchi mal armati e mal a chavallo, in sula bella pianura«⁴⁹ ili pak jednostavnijeg, ali jednako pomno stiliziranog: »Che s'el re non pol varentar el suo dominio, non so chome varentarà quel d'altrui« – ima mjesta i za »prirodnije« oblike povezivanja rečenica, na primjer u »Vedete mo in che condition me trovo«, kojem uzvik »mo« daje izrazit pečat razgovornoga registra, pa i za ovakav sintaktički *hapax*: »Scrivisse de quella opera nostra exemplare«. Gdje Marulić napušta područje sintaktičke egzemplarnosti, protočnoga rečeničnog ustrojstva i jasno označene veze među dijelovima perioda, prekidajući, preskačući ili premećući pojedine karike rečeničnoga lanca (»Piero, anche mio fratello, sta in letto, gravemente amalato«, »Quello seguirà non so, tamen segua ciò che si voglia... «, »La qual speranza però, è vana, lezendo la opera porete cognoscer«, »Ozi divenne la nova accertata, per quelli havean visto... «)⁵⁰ – ne prekoračuje granice »kurzivnog stila«, prihvatljivog u prozi na talijanskom jeziku koja nije namijenjena svečanim prilikama ili prestižnoj komunikaciji. Stoga su pojedini frazeološki elementi mnogo pouzdaniji pokazatelj prodora govornih navika, jezične trivijalizacije: »Se l'vi parerà che si possa far qualche frutto spirituale tra li christiani, lo daretì butar in stampa«, »fate che la veda, se pur haverò ocio de poterla veder, tra tante occupation che in qua e in là, me destraheno al

⁴⁹ »Novamente pensando tra me la oppression di christiani per li infideli, et nela fantasia ricercando la causa, vennemi in mente sopra di ciò far un trattadello, spero non inutile a quelli voranno con mente sana legierlo, e con ragione considerar la cosa.« *Ibid.*, str. 34.

⁵⁰ Rezultat toga jest u jednom primjeru anakolut unutar pretežnim dijelom korektno sastavljenoga perioda: »Et chosì ogni chosa ho portato in patientia, chome anche ho descritto in sonetti, di qual, perché credo haverete qualche piacer, ve li mando insieme con certi altri, li qual ho fatti, non sapendo altramenti alleviarmi el fastidio che patisco.« Tome se može pridružiti i: »... un altro mio fratello, el qual insieme con mi havendo attexo a Zuanne mentre el stette infermo, credo che da lui prexe la malatia.« Do inkongruentnoga skraćivanja dolazi i zbog kalkiranja latinske konstrukcije akuzativa s infinitivom: »E pur anchora non se acorghemo, non esser la forza del inimico che ne preme, ma furor divino«, »Li qual, quanto penso confessar mi conviene, le preditte adversità meritatamente essermi achadute.« Opuštenost kolokvijalnog načina spaja se s latinizirajućom konstrukcijom gdje je gerund, sukladno romanskom uzusu, zamijenio particip prezenta: »Et se non se pol, patientia, responderemo ali lectori d'essa, over noi atori, con parole del poeta Martiale ad Avito dicendo.« Primjeri su preuzeti iz Marulićevih pisama Ćipiku. *Op. cit.*, str. 34-40.

presente, nè mi lassano ripossare«, gdje su polukolokvijalno »butar in stampa« i kolokvijalno »haver ocio« smješteni u korektno sastavljene periode. U tekstu koji je ionako pretežno usmjeren na »predmet«, kojeg primarno karakterizira tzv. denotativna, odnosno kognitivna, funkcija,⁵¹ pa uz ostalo i jednosmjerni odnos referent-znak i leksemska progresija, asindetsko se povezivanje mjestimično primjenjuje kao sredstvo sažimanja i narativnog ubrzanja, dok je parataksički polisindeton prikladan kao mimeza kronološke sukcesije: »Questi giorni passati volendo scrivervi, fui impedito per la morte del mio fratello Zuane, Dio gli di pace ala anima. Al suo partir de qui fe inferno de fevre in galia, dimandassimo gratia dal retor de redurlo in la terra per medegarlo, et interim che Valerio nostro stesce al governo dela galia. Questo solo non potessimo impetrar, adoperando anchora quelli che polno apresso lui. Ha usato troppa crudelità, Dio li dia pentirse dil suo peccato et salvarsi al fine. Amen«, » ... era una fevre, chome disse el medico, pestilientiale, ad intrar del quintodecimo zorno chaciolli l'anima dal corpo. A tempo fecilo confessar e comunicar, morti da bon christiano«, »Tutti altri rimedii li son fatti in vano, nullo modo per meliorar, ma continuamente le potentie vital vanno scemando, ne anche pol masticar el cibo, tanta debelezza sente anchora in le masselle, ma con nutrimenti sorbativi sustentemogli la vita, chome meglio podemo«. Oba ta postupka, izrazite narativne konotiranosti, formalna su zapreka digresijama i opširnu komentiranju, prodoru *otiosa verba* i ustupcima osjećajnosti.⁵² Njima se postiže objektivni, »reporterski« stil, primjeren stavu duhovne čvrstine i emotivnoga stoicizma, što ga i Marulić i njegov sugovornik smatraju jedinim doličnim i primjerenim čovjeku vjerniku bez obzira na dramatičnost okolnosti u kojima se nalazi. Istodobno, jukstapozicija je prisutna u ulomku posvećenom Juditi, mjestu ekspanzivne i pozitivne emotivnosti.⁵³

U tekstu pisanom talijanskim jezikom složeniji oblici sintaktičkog ustrojavanja koji premašuju elementarnu razinu usmene komunikacije (riječ je uvijek o samo približno odredivim odnosima) rezultat su izravna ili neizravna oponašanja latinskoga, pa njihovu prisutnost možemo promatrati kao akulturacijsko dostignuće i dokaz izražajne zrelosti i podatljivosti dotičnoga jezika. Takav stupanj razvoja talijanskoga potvrđuju i Marulićeva pisma, a istodobno pokazuju i autorovu obrazovanost i udomaćenost u tom jeziku. Genetska i statusna razlika između

⁵¹ Služimo se kategorijama Romana Jakobsona izloženima u radu »Linguistics and Poetics«, u Thomas A. Sebeok, prir., *Style in Language*, Cambridge, Massachusetts 1960, str. 353-354.

⁵² Ali je prizivanje izravnih i krajnjih njezinih oblika prihvatljivo kada je posredovano izvedbenim postupkom koji slijedi pravila realizacije prepoznatljivog književnog arhetipa kao u pjesničkoj poslanici *Francisco Natali Marci Maruli responsio*: »Angebant, Francisce, mei me funeral fratris./ Nulla quies lachrymis nec modus ullus erat.« (1-2), »Denique pressus ego tantorum mille laborum/ Optabam vitae fila suprema meae.« (19-20) Navedeno prema »Marko Marulić. Latinske pjesme«, *Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića: 1450-1950*, prir. Josip Badić i Nikola Majnarić, Zagreb 1950, str. 12.

⁵³ Usp. tekst citiran na str. 22.

latinskoga i talijanskoga na sintaktičkoj razini, u pismima Jacopu Grasolariju očituje se pretežno kao razmjerno veća zastupljenost složenijih i razgranatih perioda, koji premašuju drugi stupanj subordinacije. To je odraz »prirodnoga stanja« latinskoga jezika, imanentnih njegovih svojstava što se očituju na odgovarajućem stupnju dijastratijske ljestvice, kojemu pripada obraćanje uglednom sugovorniku kao što je bio Grasolari. Za Marulića on zauzima isti položaj kao i naslovnici poslanica-predgovora uz njegova tiskana latinska djela: to bismo mogli zaključiti po podudarnosti stanovitih formalnih osobina tih dvaju skupina tekstova,⁵⁴ čak i da nam nije poznat Grasolarijev viši statusni položaj u odnosu na Marulića: »Dignus es igitur, quem uicissim ego rogem, ne, tametsi minora in me inueneris quam audisti, ab amicicię proposito refrigescas, in qua Tibi respondere totis uiribus contendam.«, »Perennes igitur perpetuique et uere amici erimus, si inuicem amando ad illum unum amandum, qui prior dilexit nos et animam suam posuit pro nobis, assiduis colloquiis crebraque litterarum uicissitudine alter alterum accenderimus.«,⁵⁵ »Et quoniam eundem in isto, quod recepisti, opere proposui omnibus religionis nostrę professoribus imitandum, capessendę uirtutis gratia perennisque beatitatis consequendę, non dubito, quin multi talia a nobis ędita audius legent, postquam etiam Tibi, exacti iudicii sinceręque fidei uiro, placuisse intellexerint«.⁵⁶

Gorana Stepanić utvrdila je nekoliko »općih mjesta« što ih pisma Grasolariju dijele s nizom Marulićevih poslanica: »ljubav autora prema naslovljeniku iako se osobno ne poznaju«, »vlastita skromnost i poniznost u odnosu na naslovljenika i vlastito skromno podrijetlo«, »vlastita spisateljska nesposobnost«, a zajednički motivi mogu se pronaći i izvan rezervata tradicionalnih toposa.⁵⁷ Pisma Grasolariju nisu upućena javnosti, ali je sva (osim prvoga) podrazumijevaju: razmatraju, naime, uvjete i mogućnosti, formalne, tematske i tehničke, koje Marulićeva djela trebaju zadovoljiti da bi bila objavljena i obraćaju se osobi koja je dovoljno moćna da to može postići. Temom knjige i tiskanja, što je svojevrstan, prigodni marulićanski

⁵⁴ Naglašavanjem jednoga, ma kako važnog aspekta Marulićevih latinskih pisama, nismo iscrpili cijeli spektar sintaktičkih realizacija koje sadrže. Od rečenica ciceronijanske pregnantnosti: »Multa me de Tibi Hieronymus meus atque idem tuus« (Marko Marulić, *op. cit.* 1992, str. 44), do slobodnije, kolokvijalne »razvezanosti«: »De hoc autem, quod nunc in manu est, ut perficere possim, Tu me pęcibus Tuis adiuua!« (*ibid.*, str. 48), koja ponegdje prodire i u periode složenije strukture: »Ista, quę nunc mitto archetypa nostra, postquam impressorum typis exscripta fuerint, nobis restitue, simul etiam aliquot exemplaria Euangelistarii nostri ad me mitte meque Francisco Lucensi nostro, cui ipsum Euangelistarium iam pridem dono misi quique plus etiam remisit, ne ingratus uideretur, plurimum commenda!« (*ibid.*, str. 48). Još jedan tip sintaktičkog ustrojstva ilustrirali smo na str. 28 ovog rada.

⁵⁵ Taj smo period na temelju nekih oblika koncentracije sastavnica označitelja mogli uvrstiti i u prvi dio naše egzemplifikacije.

⁵⁶ Primjeri su preuzeti iz Marko M a r u l i ć, *op. cit.* 1992, str. 48 i 52.

⁵⁷ Usp. Gorana S t e p a n i ć, »Marulićevi latinski paratekstovi«, *Colloquia Maruliana*, XII (2003.), str. 65-68.

topos, ponajviše se dodiruju s poslanicom predgovorom Franciscusu Lucensisu uz *Euangelistarium*; specifičan motiv tiskanja i dostupnosti knjige radi poticanja na krepostan život javlja se i u poslanici Augustinu Muli uz *De humilitate et gloria Christi*.

Objašnjavajući razloge zbog kojih je pišući komentar svojim filozofsko-alegorijskim kanconama odabrao talijanski jezik, *sermon vulgare*, te time odstupio od dotad uvriježene prakse, Dante je isticao servilnu funkciju komentara, njegov izvedeni, drugotni karakter u odnosu na komentirani tekst: »komentar... je načinjen zato da bi bio sluga spomenutim kanconama, da bude podložan svakoj od njih, da poznaje njihove potrebe i da im bude poslušan. Sve bi mu te osobine nedostajale da je napisan na latinskom a ne na narodnome jeziku, budući da su kancone na narodnome«. ⁵⁸ Izbor jezika ne bi trebalo obrazlagati da je Dante pisao latinski, a samorazumljivo je i u Marulićevu slučaju da su poslanice-predgovori djelima što ih je, pišući na latinskom, upućivao obrazovanim klericima ili pak dužnosnicima Mletačke Republike – a širi krug recipijenata pripadao je europskoj crkvenoj i intelektualnoj kao i društvenoj eliti ⁵⁹ – isto tako pisani na latinskome. Dva stoljeća nakon Danteova *Convivija* jednako je tako samorazumljivo da Marulić adresu Dujmu Balistriliću piše na hrvatskom jeziku, primjereno jezičnome mediju glavnoga teksta. Na poticaj i uz novčanu potporu Dujma Balistrilića, neposredno prethodeći *Juditi*, nastaje i prijevod glasovitoga mističko-moralističkog djela Tome Kempisa *De imitatione Christi*. ⁶⁰ Možemo jedino pretpostavljati i pokušati iščitati iz samoga teksta je li uz njega bilo vezano neko jezično-stilsko promišljanje ⁶¹ – i je li u tome na ikoji način sudjelovao naručitelj teksta i naslovnik posvete *Judite*.

⁵⁸ Dante Alighieri, *Gozba*, Glava V, prev. Pavao Pavličić, u Dante Alighieri, *Djela*, prir. Frano Čale i Mate Zorić, Zagreb 1976, knj. I, str. 270. U izvorniku: »... conviene questo comento, che è fatto invece di servo a le 'nfrascritte canzoni, esser subietto a quelle in ciascuna sua (condi)zione, ed essere conoscente del bisogno del suo signore e a lui obediente. Le quali disposizioni tutte li mancavano, se latino e non volgare fosse stato, poi che le canzoni sono volgari.« Dante Alighieri, *Il Convivio* I V 5-7, prir. Giovanni Busnelli, Giuseppe Vandellic i Antonio Enzo Quaglio, Firenze 1968, sv. I, str. 32.

⁵⁹ Marulićeva latinska djela čitat će i sv. Ignacije Loyola, i sv. Franjo Ksaverski, i Francisco de Quevedo, i Henrik VIII. i Thomas More. Usp. Mirko Tomasović, *Marko Marulić Marul*, Poglavlje 2. »Bestselleri kršćanske (humanističke) literature i srodni spisi«, Zagreb-Split 1999, str. 61-85 *passim*.

⁶⁰ *Od naslidovan'ja Isukarstova i od pogarjen'ja taščin segasvitnjih*, prir. Milan Moguš, Split 1989.

⁶¹ Formulirajući svoj iskaz u obliku neizravnoga retoričkog pitanja, želimo samo istaknuti činjenicu da demijurški jezični pothvat prevođenja *De imitatione Christi* ne prati nikakav Marulićev autokomentar i eksplicitno pozicioniranje kao u slučaju *Judite*. Marulićevoj jezičnoj inovativnosti u *Naslidovan'ju* važne su priloge posvetili Julije Derossi i Mirko Tomasović. Usp. Julije Derossi, »O jeziku Marulićeva prijevoda djela *De imitatione Christi*«, *Umjetnost riječi*, XX/2 (1976), str. 187-203; »Neke hrvatske apstraktne imenice u Marulićevu prijevodu djela *De imitatione Christi*«, *Marulić*, 9 (1976), str. 197-206; »Prilozi hrvatskom leksiku Marka Marulića«, *Filologija*, 9 (1979), str. 139-144; »Rječnik uz Marulićev prijevod djela *De imitatione Christi* – *Od naslidovanja Isukarstova*«, *Kačić*, br. 12, Split 1980, str. 5-73; »O jezičnim specifičnostima novootkrivene

Prema mišljenju Julija Derossija, prijevod na hrvatski trebao je omogućiti dostupnost toga izvanredno dojmljivoga i cijenjenoga teksta, popularnoga i šire od teološko-crkvenih krugova, i redovnicima nedovoljno obrazovanima da bi mogli čitati latinski.⁶² Popularizatorski poriv Balistrilića i Marulića mogao je imati još jedan uzrok. Kempisovo je djelo – kako ističe Tomasović – vezano uz nizozemski pokret *devotio moderna*,⁶³ pa se prijevodom na hrvatski jezik željelo pridobiti za taj pokret nove slojeve i grupacije, kao protutežu tradicionalistima, primarno vezanima uz latinski jezik. Kada je riječ o duhovno-didaktičkoj literaturi, izbor pučkoga jezika ne otvara nikakva pitanja, jer tu spregu obilno potvrđuje Marulićeva stihovna produkcija i, naravno, lokalna i pjesnička te prozna tradicija i praksa. Isto tako, u obraćanju splitskim redovnicama u obzir dolazi samo jedna mogućnost izbora koju je već bio označio Dante: »locutio vulgaris in qua et muliercule comunicant«.⁶⁴ To je bilo u skladu s nužnošću uklanjanja svake zapreke univerzalnoj razumljivosti poruke, jer pripadnost crkvenoj strukturi, koja je na općem društvenom planu ublažavala njihov »prirodno« uvjetovani položaj neprestitžnog adresata, ženskim je obitavateljicama samostana mnogo manje nego muškima otvarala mogućnost prevladavanja »prirodnoga« stanja neakulturiranosti, neudomaćenosti u kompleksu institucionalne, pisane kulture.

Braneći uporabu pučkoga jezika u *Conviviju*, Dante ističe »kako bi komentar na latinskom pružio veoma malenom broju ljudi pravu korist, ali će zato komentar na narodnome jeziku pružiti korist doista mnogima. Jer dobrote duha, koja očekuje tu korist... ima u ljudi plemenita duha«, to su »... ne samo muškarci, nego i žene, mnogi i mnoge što razumiju jezik narodni, a nisu literati«.⁶⁵ Marulić isto tako smatra da je dužan objasniti zašto *Juditu*, odnosno vergilijansko-kršćanski ep, piše na hrvatskom jeziku. Izražava se slično Danteu, ali je sažetiji i neodređeniji, a obraća se u prvom redu iznevjerenom očekivanju svojih literarnih sudrugova, poznavatelja obaju jezika, koji ovaj put nisu jedini destinatari njegovoga spjeva.⁶⁶ *Judita* je naime živom povijesnom aktualnošću simbolički odčitane biblijske priče te moralističko-vjerskom usmjerenošću i propagandnim nabojem mogla biti

Marulićeve prijevodne čakavske proze«, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 5 (1981), str. 23-32; Mirko Tomasović, »Marulićev prijevod knjige Tome Kempisa *De imitatione Christi*«, *Čakavska rič*, 2 (1975), str. 5-20, »Komparatistički zapisi«, Zagreb 1976, str. 83-107; »Marko Marulić Marul«, Split 1999, str. 252-253.

⁶² Usp. *op. cit.* 1981, str. 24.

⁶³ Usp. *op. cit.* 1999, str. 61-62 i 251. *De imitatione Christi*, po Tomasoviću, klasično je djelo *Devotio moderna*. Još jasnije, pozivajući se na Thomasa H. Bestula, Neven Jovanović označuje ga kao »ključni tekst ovog pokreta«. »Čitanje Modruškog Marulićem: *De consolatione i Evangelistarium*«, *Colloquia Maruliana*, VIII (1999), str. 163.

⁶⁴ Citat iz poslanice Cangrandeu della Scala prema Danteu, *Opere*, prir. Manfredi Porena i Mario Pazza gli a, Bologna 1966, str. 1392.

⁶⁵ Dante Alighieri, *op. cit.*, str. 277 (I, 8-9). U izvorniku: »... lo latino averebbe a pochi dato lo suo beneficio, ma lo volgare servirà veramente a molti. Chè la bontà de l'animo, la quale questo servizio attende, È in coloro che... e questi nobili sono... non solamente maschi ma femmine, che sono molti e molte in questa lingua, volgari e non literati.« Dante Alighieri, *op. cit.* 1968, IX, 4-6, str. 57-58.

zanimljiva svim slojevima ondašnjega Splita (i, šire, Dalmacije): i *nobiles*, i *cives*, i *populares*, i *habitatores*, doseljenicima izvan gradskih zidina bez prava građanstva, od kojih su mnogi pobjegli pred turskom najezdom, te, napokon, *districtuales*, poljodjelcima iz splitske okolice,⁶⁷ koji su neprekidno bili izloženi turskim pustošenjima; doticala se neposredne životne stvarnosti i skupine koju mletački upravitelj u Dubrovniku naziva *la flor di boni homeni*⁶⁸ i *muliercula*. (Dva stoljeća ranije Dante je u *Commediji* prikazao niz aktualnih likova i događaja iz talijanske i europske povijesti te time posredovao »alegorijski ili ćudoredni ili anagogijski« smisao,⁶⁹ a zbog uporabe pučkoga jezika i velike popularnosti svojih stihova i u nižim društvenim slojevima, navukao je prezir humanista, koji su ga optužili da je pjesnik prostoga puka).⁷⁰ Receptivni univerzum *Judite* – sveobuhvatan u pogledu svojih društvenih sastavnica – nije u tom pogledu istovjetan s publikom što je Marulić ima na umu – premda rabi zamjenicu *chadauno* – kada u privatnom pismu Jerolimu Ćipiku najavljuje svoj povijesno-filozofsko-moralistički spis, koji je bio priložen tome pismu, potaknut, kako sam kaže, razmišljanjem »o tlačenju kršćana od strane nevjernika« i o uzrocima takvoga stanja.⁷¹ (Marulić dijeli prošireno uvjerenje da su turske navale i uspjesi u borbi protiv kršćana Božja kazna za ljudske grijeha, za izopačeno i raskalašeno ponašanje

⁶⁶ »Tuj historiju čtući, ulize mi u pamet da ju stumačim našim jazikom, neka ju budu razumiti i oni ki nisu naučni knjige latinske aliti djačke«. *Judita*, prir. Milan M o g u š, Split 1988, str. 113.

⁶⁷ Usp. Giuseppe P r a g a, »Testi volgari spatatini del Trecento«, *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, II, Zara 1927, str. 40-41. Ta je podjela, utvrđena splitskim Statutom i ostalim dokumentima iz XIV. stoljeća, bila na snazi i u Marulićevo vrijeme.

⁶⁸ Navod je preuzet iz pisma u kojem mletački upravitelj (»comes«) Dubrovnika Nicholò Barbarigo izvješćuje Prejasnu vladu o posljedicama kuge koja je pogodila grad. Usp. Šime L j u b i ć, prir., *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike*, III, Zagreb 1872, str. 270.

⁶⁹ Kao što sam govori u poslanici Cangradeu della Scala. Navod je preuzet iz Dante, *op. cit.*, 1976, str. 569 (prev. Tomislav L a d a n). U izvorniku »... allegoricus sive moralis sive anagogicus«, D a n t e, *op. cit.* 1966, str. 1388.

⁷⁰ U *Dialogi ad Petrum Histrum* Leonarda B r u n i j a jedan od sudionika u raspravi izjavljuje: »Quamobrem, Coluci, ego istum poetam tuum a concilio litteratorum seiungam atque eum zonariis (alii: lanariis), pistoriibus atque eiusmodi turbæ relinquam.« *Op. cit.*, prir. Giuseppe K i r n e r, Livorno 1889, str. 33-34.

⁷¹ »Novamente pensando tra me la oppression di christiani per li infideli, et nela fantasia richercando la causa, vennemi in mente sopra di ciò far un trattadello, spero non inutile a quelli vorranno con mente sana legierlo, e con ragione considerar la chosa.« Marko M a r u l i ć, *op. cit.* 1992, str. 34. (Citat na hrvatskom preuzet je iz prijevoda Miloša M i l o š e v i ć a, *op. cit.*, str. 35.) Ali povijesni tekst kojem ne vidi mogućnost neposrednoga praktičnog utjecaja na sadašnjost, premda ga smatra dostojnim prenošenja, tzv. *Harvacku kroniku*, hrvatsku inačicu Ljetopisa Popa Dukljanina, sastavljenu »dalmatico idiomate«, namjenjuje dugočasnijem razmatranju, što implicitno sadrži obrazloženje: »... quam non solum nostrae vernaculae linguae gnari, sed etiam Latini intelligant«. *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta a Marco Marulo Spalatensi Patricio Latinitate donata*, sadržano u Iohannes L u c i u s, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelaedami 1666, str. 303

njegovih suvremenika, koje sažeto označuje izrazom »publiche scelerateze«⁷². O tom djelu kaže: »Scritto è in sermon vulgare, acciò chadauno possa intender«⁷³. Na istu je temu turske opasnosti, s pozivom na pomoć, Marulić bio uputio poslanicu papi Hadrijanu VI. – kao vrhovnom vjerskom i moralnom autoritetu i najvišem štitonoši kršćanstva, ali i moćnome sudioniku političkih zbivanja, potičući ga da stane na kraj neslozi među kršćanskim vladarima i da ih ujedini u borbi protiv Turaka⁷⁴ – naravno, na latinskom jeziku. Ovdje je pak obuhvatio širi, i dijelom neposrednije dostupan, receptivni krug, jasnije naznačivši komu namjenjuje svoj »trattadello« nego u predgovoru »Judite«. Zamjenica *chadauno* upućuje na totalitet, ali u tekstu koji slijedi Marulić kao adresate svoga spisa imenuje samo dvije društvene skupine: crkvene velikodostojnike (»prelati ecclesiastici«) i svjetovnu gospodu (»seignor mondani«), koji bi zabranama i kaznama trebali navesti podanike na čudorednije ponašanje.⁷⁵ Zamjenica *chadauno* u kontekstu dobiva značenje koje poništava njezinu primarnu horizontalnu protežnost, orijentirajući je u vertikalnom smjeru dijastratijske osi. (Drugim riječima, u značenju u kojem je upotrebljava Marulić implicitno sadrži »mentalni dodatak« »od utjecajnih ljudi«, »od vladara« što je nekoliko redaka niže eksplicirano izrazom »presidenti«).⁷⁶ Kada raspravlja o temi koja uz ostalo zadire u područje javnog upravljanja, Marulić se obraća za to nadležnom društvenom segmentu: političko-upravnoj klasi – i u neposrednoj blizini, dakle Dalmaciji i Veneciji, a vjerojatno i šire, u Italiji, s obzirom na neposrednost turske prijetnje – kojoj je primarni jezik sporazumijevanja te u XVI. stoljeću i »jezik struke« bio talijanski.⁷⁷ Ako i isključimo dva soneta nepouzdana autorstva, što ih je Deanović, premda s određenim rezervama, bio sklon pripisati Maruliću,⁷⁸ sigurno je da su svi oni koje spominje u pismu Jerolimu Ćipiku bili

⁷² Usp. Miloš M i l o š e v i ć, *op. cit.*, str. 34. Povod za takvo razmišljanje jest i poraz brojčano nadmoćnijih kršćanskih odreda u sukobu s Turcima (500 nasuprot 300), do kojeg je došlo »qui, in le parte de Chroatia« za obnovljenoga rata između Turske i Mletačke Republike (1499-1503), i na dan pisanja pisma pristigla vijest o prodoru Skender-paše s 3000 konjanika koji su opljačkali »el paese de Slovigni per fino a Zagabria, senza obstaculo«. *Op. cit.* 1992, str. 36.

⁷³ *Ibid.*, str. 34.

⁷⁴ »Totius ecclesiae Præsidi supplicarem ne saltem reliquias ab iisdem inimicis opprimi patiatur sed apostolica autoritate reges atque Principes nostros ab armis ad concordiam revocatos ad expeditionem adversum infideles parandam compellat.« *Epistola Domini Marci Maruli Spalatensis ad Adrianum VI. Pont. Max.*..., Romae 1522.

⁷⁵ *Op. cit.* 1992, str. 34.

⁷⁶ Oni se regrutiraju iz društvenoga sloja koji je Dante u *Conviviju* označio kao »principi, baroni, cavalieri, e molt'altra nobile gente«, upućujući im na talijanskom komentar svojih alegorijsko-moralističkih kancona. Dante A l i g h i e r i, *op. cit.* 1968, IX, 4-6, str. 57-58.

⁷⁷ Iz sličnih pobuda i Benedikt K o t r u l j e v i ć /Benedetto C o t r u g l i svoju raspravu *Della mercatura e del mercante perfetto* piše na talijanskom jeziku (»koji je više proširen i koji trgovci bolje razumiju« od latinskog jezika), iako se on obraća drugoj vrsti publike. Usp. *Della mercatura e del mercante perfetto – O trgovini i o savršenom trgovcu* (prev. Žarko Muljačić), Dubrovnik 1989, str. 57.

⁷⁸ Usp. Mirko D e a n o v i ć, »Due sonetti inediti di Marco Marullo«, *Giornale storico della letteratura italiana*, CVIII, Roma 1936, str. 216-224.

pisani talijanski, kao toj formi primjerenim jezikom, što će implicitno priznati i hrvatski autori (koji sonete redovito pišu talijanskim jezikom, uz iznimku nekoliko primjera iz Ranjinina zbornika).⁷⁹ S obzirom na te okolnosti i na svoju osviještenu uporabu jezičnoga medija, da ih je napisao na hrvatskom jeziku, Marulić bi vjerojatno istaknuo i tu činjenicu.

Pisma najboljem prijatelju u najtežim časovima života, kada je u manje od mjesec dana izgubio dvojicu braće, a zatim i majku, i u kojima izražava zabrinutost zbog opće situacije a prepušta se i proplamsajima autorske samosvijesti, pisana su talijanskim jezikom. Govoreći o *Juditi* u prvom pismu Ćipiku, Marulić izjednačuje »lengua nostra materna« i »lengua schiava«, kao što je u predgovoru epa »naš jezik« jednak »hrvatskome« navedenom u naslovu djela. Hrvatski je bio materinski jezik Marulićev, njegove lokalne publike u najširem smislu i obojice njegovih adresata, Ćipika i Balistrilića. Obraćanje Ćipiku na talijanskom jeziku ne dotiče se pitanja jezične kompetencije toga Marulićeva sugovornika. Ono međutim svjedoči o slabom sociokulturnom položaju hrvatskoga, o njegovu ograničenom komunikacijskom dosegu i snažnoj prisutnosti i akulturacijskoj ulozi talijanskoga jezika među obrazovanim stanovnicima Splita. I Marulić i Ćipiko već zatječu situaciju u kojoj je talijanski, točnije italoromanska koiné koja se pretežno temeljila na venecijanskom idiomu, ne samo jezik međunarodne komunikacije na cijelom Jadranu i dobrom dijelu Sredozemlja, nego, uz latinski, i jezik niza službenih dokumenata dalmatinskih komuna, a nakon 1420. u Splitu i srednjoj Dalmaciji i jedini jezik kojim govore službeni nositelji vlasti. Tzv. »veneziano coloniale«⁸⁰ bio je uz to posrednik prestižnih oblika kulture, dostignuća nastalih u razvijenim i inovativnim sredinama, dok je na specifičnom književnom području u toj ulozi dominirao toskanski idiom. Uporaba talijanskoga jezika među pripadnicima obrazovanog sloja i u prisnom dopisivanju odraz je takvih prilika to više što je sam čin pisanja značio pristupanje u nadindividualnu sferu i podvrgavanje konvencionalnim, ritualiziranim »pravilima ponašanja«.⁸¹

⁷⁹ O tom pitanju najiscrpnije obavijesti još uvijek pružaju rad Svetozara Petrovića, »Problem soneta u starijoj hrvatskoj književnosti«, *Rad JAZU*, 350, Zagreb 1968, str. 5-303 i Frano Čale, »Sonet i neki formalni aspekti hrvatskog petrarkizma«, u knjizi *Izvor i izvornost*, Zagreb 1984, str. 29-52.

⁸⁰ Za značenje tog termina i njemu srodnoga »lingua franca« te o odnosu prema nazivu »italiano«, usp. Gianfranco Flena, »Introduzione al veneziano 'de là da mar'«, u *Bollettino dell' Atlante Linguistico Mediterraneo*, 10-12 (1968-1970), pp. 331-368.

⁸¹ Marulićev talijanski jezik u osnovi je venecijanski koji odražava stanje uznapredovale toskanizacije na pisanoj razini, tipično za vrijeme u kojem su pisma nastala, a tipična je za to vrijeme i nedosljednost u uporabi pojedinih oblika. Ukratko ćemo navesti neka jezična obilježja pisama Ćipiku koja su svojstvena venecijanskom idiomu: a) sonorizacija bezvučnih intervokalnih suglasnika: *medegarlo, fradello, dui fradelli, trattadello, podemo* (ali i *mio fratello, dui fratelli, loco, consolato*); b) dentalna afrikata kao rezultat latinskih suglasnika K i G ispred palatalnih samoglasnika te razvoja palatalnoga polusamoglasnika /j/ i sklopova koji se u određenoj fazi razvoja s njima identificiraju (što u toskanskom daje palatalne afrikate): *cominzata, lezendo, piazuto, faza, zoven, zorno, mazori, zoe, azio* (ali *piacer, cio, acio, spacio*); c) nepostojanje dugih suglasnika: *asai, febre, graveza, butar, sula, dele* (ali *vendetta, chavallo, bella, peccato, quelli* i, kao hiperkorektni oblici,

Poznavanje »kolonijalnog talijanskog«, odnosno »lingua franca« ili, jednostavno, »italiano« od strane muških stanovnika, u prvom redu plemića, u Zadru, Šibeniku, Trogiru, Splitu – među koje pripadaju Marulić i njegovi intelektualni i duhovni *sodales* – te Hvaru i Dubrovniku (u svim tim gradovima isključene su žene, u Zadru su izričito uključeni »popolari«), koje bilježi mletački sindik G. B. Giustiniano na svojem putovanju istočnom obalom Jadrana 1553. godine⁸² – to je Maruliću vremenski najbliže izravno svjedočanstvo⁸³ – rezultat je i odgovarajućih društvenih kontakata i školovanja pripadnika viših klasa i dvojezičnosti sredine – prisutnosti tog idioma, u svakodnevnoj, javnoj usmenoj komunikaciji, zbog trgovačkih veza sa suprotnom obalom Jadrana, stalnih osobnih i profesionalnih dodira u oba smjera i prisutnosti useljenika s Apeninskoga poluotoka među stanovnicima Dalmacije – te i izravne političke ovisnosti o Veneciji.⁸⁴

chroatti, riposo); d) samoglasnik /e/ kao rezultat kasnolatinskog otvorenoga /i/ ispred suglasničkog skupa /ng/ (što u toskanskom daje /i/): *lingua* ; e) očuvanje samoglasnika /a/, koji karakterizira infinitivni oblik glagola i u oblicima za futur: *remandarò* (u toskanskom /a/ u dodiru s /t/ prelazi u /e/); f) zvučni labiodental /v/, kao rezultat velarnoga poluvokala /w/ (u riječima germanskoga podrijetla, koji u toskanskom daje /gw/): *varentar, varentarà*; g) nediftongizirani rezultat otvorenoga /o/ u otvorenom slogu: *no se pol* (ali i *non puol far, puol liberar, puol masticar*); h) palatalne afrikate /č/ od latinskoga KL: *haverò ocio*, što i frazeološki pripada talijanskom sjeveru; i) oblici aorista *potessimo, domandassimo* (analoška tvorba prema *cantassi*, vrlo proširena u sjevernotalijanskim idiomima). Kao termin usporedbe mogla bi poslužiti Marulićeva oporuka (usp. Franjo Račkai, »Oporuka Marka Marulića«, *Starine*, XXV /1892, str. 152-163; Petar Kolenđić, »Marulićeva oporuka«, Split 1924) nastala u to vrijeme, dijelom isto tako pisana talijanski, gdje zapažamo isti tip oscilacija (ali skućenije tematsko područje umanjuje pogodnost za usporedbu), ili oporuka Hanibala Lucića (iz 1553. godine, usp. Petar Kasandrčić, *Testamento di Annibale Lucio*, Zara 1903, str. 9-16), koji pokazuje isto jezično stanje. Marulićeva pisma imaju više toskanskih crta (djeluje li pritom na njega i blizina latinskog?), dok venecijanske odlike u većoj mjeri čuvaju isprave splitske komune iz toga razdoblja (usp. *Zlatna knjiga grada Splita*, I.– *Liber aureus communitatis Spalati*, I, prir. Marin Berket, Vedran Gligo, Vladimir Rismondo i Ljerka Šimunković, Split 1996, str. 222-398, *passim*. Pouzdane podatke može ipak dati samo pobliža provjera). Svu tu dokumentaciju trebalo bi, naravno, detaljnije proučiti kako bi se mogla dobiti pouzdana slika njezina jezičnoga stanja.

⁸² Usp. Giovanni Battista Giustiniano, »Itinerario«, Šime Ljubić, prir., *Commissiones et Relationes Venetae*, II, Zagreb 1877, str. 190-271, *passim*.

⁸³ Marulić je rođen 1450, a umro je 1524. godine.

⁸⁴ U Dubrovniku je u drugoj polovici XVI. stoljeća zabilježen slučaj polupismena plemića koji nije razumio talijanski (i latinski) te mladića koji su radije odlazili na propovijed franjevcima i dominikancima gdje su mogli čuti hrvatski nego u stolnu crkvu, gdje se propovijedalo »in lingua italiana, da loro non ben intesa«. (Njihov obrazovni status nije pobliže označen). Usp. Constantin Jireček, »Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters«, I. Theil, u: *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Classe*, III, Band XLVIII, Wien 1901, str. 100.